

**B.ERNAZAROV PROZASÍNÍN TEMATIKALÍQ HÁM
IDEYALÍQ BAĞDARÍ****Orazbaeva Periza Kongratbaevna***Qaraqalpaq mámleketlik**Universiteti magistranti*

Аннотация: Актуальное состояние обучения учащихся определяется не только спецификой лица. Но и современными требованиями к обучению учащихся, что предполагает пересмотр методов обучения и воспитания. Повышение уровня знаний предполагает соответствующую организацию не только внеаудиторных, но и внеаудиторных занятий. С этой целью мы первым делом определили цель и задачи занятия, содержание материала и сделали анализ специальной литературы.

Abstract: The current state of student learning is determined not only by the specifics of the lyceum. But also with modern requirements for teaching students, which involves a review of teaching and upbringing methods. Increasing the level of knowledge requires the appropriate organization of not only classroom, but also extracurricular activities. To this end, we first determined the purpose and objectives of the lesson, the content of the material, and made an analysis of the specialized literature.

Kalit so`zlar: adabiyot, proza, metod, janrlar, publicistika.

Ключевые слова: литература, проза, метод, жанры, публицистика.

Key words: literature, prose, method, genres, publicistic.

Kórkem shıǵarma haqqında dáslepki uǵım forma menen mazmunnıń birligin saqlawdan baslansa, onıń birinshi basqısı tema menen ideyadan baslanadı. Rasul Ğamzatov tema haqqında bılay jazadı: «Tema degen uyqılaǵan balıq sıyaqlı ómirdiń betinde qalqıp júrmeydi. Sebebi temanıń ózi tereńde, aǵıs arasında, naǵız tuńǵıyıq iyrimlerdiń ishinde, tónkerilgen tolqın hám sarqıramalar astında boladı». Demek, aktual temanı tabıwdıń ózi ańsat emes. Tema – shıǵarma arnap jazǵan máselesi. Shıǵarmada sóz etiletuǵın waqıya – teması, al ideyası jazıwshınıń sóz etilgen temaǵa, waqıyaǵa bergен bahası, shıǵarmada sóz etilgen waqıyalardı qalay ashıp beriwi, qalay jırlanıwı, waqıyaǵa, turmıs haqıyqatlıǵın ashıwǵa jazıwshınıń qatnası. Ideya – shıǵarmada avtor tárepinen aytilatuǵın tiykarǵı oy, pikir, sóz etilgen waqıya boyınsha berilgen oylardıń jıyıntısı. Ideya bir shıǵarmadaǵı birneshe álwan temalardıń hám ideyalardıń basın bir jerge jámlep, biriktirip, bir salaǵa qosa alatuǵın avtor oyınıń negizgi túyini. Jazıwshı súwretlep atırǵan syujet arqalı, adamlar arqalı óziniń sırtqı dúnyaǵa, jámietke, turmısqa bolǵan kóz-qarasın bildiredi. Yaǵnıy shıǵarmanı mazmun

menen toliqtiradı. Hár qanday jaqsı ideya kórkem forma menen beriledi. B.Ernazarov prozasına tematikalıq hám ideyalıq baǵdarda tallaw arqalı ondaǵı ózgesheliklerdi anıqlawǵa boladı.

Ǵárezsizlik alǵanǵa shekem kórkem sóz ustalarımız, sonıń ishinde jazıwshılarımız belgili bir sheklengen temalar átirapında qálem terbetip kelgenligi sır emes. Bunda tiykarınan kommunistlik ideologiyanın tásiiri basım boldı. Máselen, 1920-30-jıllardaǵı qıyan-kesti tariyxıy waqıyalar, jámáátlestiriw hám sovetlestiriwge baylanıslı keńes húkimetiniń júrgizgen siyasatı haqqında haqıyqatlıqtı, ol haqqında shınlıqtı jazıw múmkin bolmadı. Al eger bul temaǵa arnalǵan dóretpeler jazılса da, olar siyasiy qalıplerdiń sheńberinen shıǵıp kete almadı. Bunıń tásiiri jazıwshılarımızdıń bir-birine qarama-qarsı klasslardıń gúresine shennen tıs itibar beriwlerinde, iyshanlarımızǵa – burınǵı zıyalılarımız bolǵan ruwhaniylardıń kelbetine qara boyawlardı ayawsız jaǵıwında, jasalma konflikt jasawǵa umtılwshılıqta, sovet húkimeti wákilleriniń obrazın shennen tıs ideallastırıp súwretlewlerinde kórinde. Jazıwshılar ǵárezsizlikke eriskennen soń dóretiwshilik sheberligi menen usı jámiettiń bir aǵzası sıpatında ózleriniń aktivligin kórsetip kelmekte. Ádebiyatta, mádeniyatta bir qatar jańalanıwlar júz berdi. Bir qatar jańa shıǵarmalar zaman talabınan kelip shıǵıp jazıldı. Avtorlar kitapqumarlardıń estetikalıq talǵamın bayıtıwǵa turarlıq dóretpelerdi jariqqa shıǵarmaqta. Ásirese, keyingi jıllarda epikanıń bul kishi janrı boyınsha formalıq, stillik, janrlıq izlenislerdiń kúsheyiwi, olardaǵı lirizmniń artıwı, ıqshamlılıq hám tujırımlılıqtı saqlay otırıp, salmaqlı ideyanı beriwdiń múmkinshiliklerinen paydalanıwı, sonday-aq, bul epikalıq janrlarǵa da publitsistikalıq sıpatıń sińdirilip jiberilip, jańasha bir izlenislerge tiykar salınıp atırǵanlıǵı dıqqatqa ılayıq.

Qaraqalpaq prozası janrlıq sheńberi keń hám kóp túrlilikke ie boldı. Mısalı, zamanımızdıń qaharmanı tuwralı povest hám burınnan bar dástúrli povest bunıń gúwası. Bunnan basqa povest janrı xat- povest, povest -monolog, hújjetli povest, detektiv povest, kúndelik dápter yamasa qoyın dápterinen betler bolıp túrlenıwi múmkin. Usı kóz qarastan B.Ernazarov prozasında kózge taslanatuǵın nárse bul adam ómirindegi morallıq etikalıq máseleler hám jámiyetlik-socialıq hádiyselerdiń ideya-tematikalıq jobada kóteriliwi bolıp esaplanadı. Jazıwshı kóbirek usı tematikalıq baǵdardı bas dıqqat orınǵa qoyıp, házirgi zaman prozasınıń mazmunında sáwlelendiriw atırǵanlıǵı bayqaladı. Kórkem shıǵarmanı tallawda onıń syjeti, kompozitsiyası, qaharman obrazınıń jasalıw usıllarına qaray bahalaymız. Sol sıyaqlı qaharman obrazınıń ashılıwında monolog hám dialogtıń ornı úlken. Jazıwshı B.Ernazarov prozasında dialog hám monolog ónimli isletilgen. Onıń «Tań atqanda» povesti ǵárezsizlik dáwirdegi jazılǵan qunlı dóretpelerdiń biri. Povestte dáwir shınlıǵı, basshılardıń eldi basqarıw usılları, xalıqtıń jasaw jaǵdayları, ayırım tarawlarda ushırasıp atırǵan kemshilikler bayanlangan. Bul dóretpede Sapar Nazarov, Perdebay Jumanov, Ábdimurat obrazları arqalı shıǵarmanıń syjeti ashılıp baradı. Dóretpede

hárq'ylı temalar berilip bir syujetke biriktirilgen. Povesttiń syujetin ashıp beriwde kóp usıllardı paydalanılǵan. Dóretpedegi waqıyalar qızıqlı waqıyalarǵa qurılǵan. Máselen, povesttiń kirisinde bir velosiped penen rayon kóshelerin gezip kiyatırǵan Sapardıń aldınan bir hádiyse júz berdi. Kóshedegi bir jayda jaqtılıq kózge taslanadı. Sırtta hám ishki bólmelerde de jaqtılıq kórinip tur. Biymezgil qanday adam shıraq jaǵıp júrgen adam kóriner edi. Jaman qıyal pútkil denesin jawlap aldı. Usı jerde Sapardıń is-háreketi bayanlanadı: «İlesiz úyge urı túspeydi me eken. Ya gazden... áy, yaǵa» dedi oyınan ózi qashıp dep ózindegi adamgershilik sezimlerde bayanlap bere alǵan. Sonday-aq usı dóretpede waqıyanıń rajawlanıwına bala menen Sapardıń óz-ara sóylesiwi tásirli berilgen.

- Ne qılıp turǵan balasań? - dedi Sapar qasına barıp:

- Skorıy kútip turman, - dedi bala azmaz seskenip

- Amanlıq pa?

- Apam awırıp qaldı.

- Jaqtı shıǵıp turǵan úy seniń úyiń be?

- Awa

- Úyińde basqa adam joqpa?

- Yaq-dep dep bala ayaǵı menen jer sızdı.

- Kóp waqıt boldı ma?

- Nege?

Sorawǵa soraw menen juwap berdi.

- Tez járdemdi kútkeniń? - dedi Sapar.

- Awa, qayta, qayta qońıraw etip atırman. «Házir baradı degenine de biraz waqıt boldı. «Nege qayta-qayta qońıraw ete bereseń. Baradı goy dep baqırıp tasladı.

Bul óz-ara sóylesiwde Sapar Nazarovtıń ishki ruwxıy halatı, ondaǵı adamgershilik qásietleri kórine baslaydı. Sebebi ápiwayı shańaraqtıń perzenti menen sóylesiwi, onıń ishki halatlarına túsiniwi, hákimniń ózi de tez járdemge qońıraw etiwı, olardıń durıs juwap bermewı, onıń velosiped penen júriwi kishipeyilliktiń kórinisi esaplanadı. Aqırı basshı adam xalıq keleshegin, ǵamın oylawı kerek. Jazıwshı hákim obrazın jasawda demokratiyalıq principlerdi basshılıqqa alǵanı kórinedi. Búgingi jasap atırǵan ǵárezsizlik dáwirdeń kelbeti dóretpede óz sáwleleniwın tapqanı seziledi. Sonday-aq ayırım jumıs orınlarında unamsız is-háreketler, adamlar arasındǵı turpayı qarım qatnaslar ushırasadı. Máselen, mına sáwbetlesiwden kóremiz: ”- Qashan baradı. Ketti me? - Baradı dedik goy. Baradı. Janıń shıǵa bermesin! - Biytap qısılıp atır. Siz baradı goydan baqa júeli iske ótpey atırsız. Janımız shıqpay ne qıladı. Bul jaqta biytap hal ústinde. - Awırıw tek sizikiniń bir ózi emes, úlgere almay atırmız. - Qansha náwbetshi mashın bar? - Seniń ne jumısıń bar. Siz vrachınızdı kútiń. - Men rayon hákimi Sapar Nazarovpan. Tolqın kóshesine ele vrach jibermedińiz be? - Hákim bolmaqтан ákem bolsań da kútesen. Mashina jetpese ushamız ba? Ózi bir mashina...»

Bul waqiyada hákim menen tez járdem soráǵan balanıń sóylesiwı tásirli kórsetilgen. Jazıwshı hákim obrazındaǵı talapshańlıqtı, xalıq ǵamın oylawı qusaǵan máselelerdi ashıp bergen. Biraq tez járdemge telefon etiwı, náwbetshi vrachtıń qopal juwabı oqıwshılardı biraz táshwishlendiredi. Rayon hákimi Nazarovtıń xalıq aralap júriwi bir jaǵınan unamlı qásietlerden esaplawǵa boladı. Máselen, asxanalarđı kóriw maqsetinde «Awıldıń bir shetindegi asxananıń tusınan ótip baratırǵan Sapar Nazarov ash bolǵanın sezdi. «Asxana» degen jazıw ishteydi qozǵap jiberdi ǵoy dep Perdebay Jubatovqa. – Awıldıń asxanasınan dám tatıp keteyin. Dayımdı kóremen hám tayımdı úyretemen degendey eki báne bir sıltaw, asxananıń jaǵdayın kóreyik, awqatlanayın. Qasındaǵılarga usınıs maqul bolǵan menen hákimniń awıl shetindegi asxanadan awqatlanǵanın kewline sıydıra almadı. Awqatlanıp otırıwı, Perdebay Jubatovtıń ayta jaǵı jutqınshaǵında qalıwı, xalqımız qanday jerde, qalay awqatlanıp atır. Bunı da kóreyik. Hesh ersi jeri joq». Degen waqıyalarda kórinip turǵanday hákim usı arqalı awıl asxanasınıń tazalıǵın, tártibin, xızmet etiwın kórip shıqtı. Jazıwshı bul sóylesiw arqalı ishki tártiptiń tómennligin, asxananıń tazalıǵınıń talapqa juwap bermeytuǵının hakimniń sóylesiwı arqalı durıs ashıp kórsete bilgen. Jáne de bul pikirdi rawajlandırıp, olar awqatlanıp bolǵannan keyin esaplasıwǵa kelgende xojayın kelinshek «pul almayman dep turıp aldı» dep jazıwshı táripleydi. Hákim oǵan «terminalın bar shıǵar». Pul almasań plastik kartadan-aq **almaymız**, - dedi Sapar Nazarov bir jaǵı házil, bir jaǵı shınnan jarısıp, qáne, qay jerde tur. Ózlerimiz-aq tólep kete beremiz. - Terminal joq edi, - dedi qısıǵan kelinshek. – Ele bizlerge jetispey atır. degen sóylesiwler arqalı jámiette ushırasıp atırǵan kemshilikler kórsetilip berilgen.

Jasap atırǵan ómirimizde ushırasıp atırǵan eń áhmietli wazıypalardıń biri bul pitkeriwshilerdi jumıs penen támiyinlew bolıp esaplanadı. Bul haqqında jazıwshı pitkeriwshilerdiń bántligin támiyinlewde de kóz boyawshılıqqa jol qoyılǵanlıǵın, úsh tárepleme dúzilgen shártnamanıń kópshiligi kózabaǵa dúzilgenligin ashıp kórsetedi. Shártnama dúzilgen orınlarda islep atırǵan balanı taba almasań degen pikirlerdi jazıwshı kóp bayanlaǵan. Sonday-aq jazıwshı dialoglar arqalı jámiyetlik ómirde júz berip atırǵan kemshiliklerdi atap ótedi. Bul rayon hákim hám kolledj direktorı arasındaǵı sóylesiwde anıq kórinedi. “Aldındaǵı jılı bir topar oqıwshılardıń jeke isbilermenlik penen shuǵıllanıwǵa inta bildirip, kreditke qara mal alıp baǵıp atırǵanınan xabarım bar. Onda da siz aralaspaǵanda bank basshısı kredit bermegen bolar edi. **Olar da jemxor attay bolıp qalǵan.** Keshe eki oqıwshını kórdim hákimge kirdik. Bankten kredit alıp beretuǵın boldı - dep quwanısıp júripti. Awa, eki bala kelip edi. Solar álle qashan jobalastırılıw kerek edi. Hár biri menen sóylesiw júrgizbegenimiz biziń de kemshiligimiz. Biraq kesh bolsa da óz ornın tabıwǵa imkaniyat tuwılǵanı jaqsı boldı.

- Sońǵı jıllardǵı úsh tárepleme islengen shártnamanıń orınlanıw barısı boyınsha maǵluwmat tayarlań. Bul máseleni kolledj jámaáti aldında kórip shıǵamız.” Usı

dialogta kolledj pitkeriwshilerin jumis penen támiyinlew boyınsha bir qansha mashqalalardıń barlıǵı kórinedi. Jáne de ústinen arza túsken mektep direktori Dosimov kirip kelgende hákim xattı kórip atır edi. Olardıń arasındaǵı sáwbetlesiwdi kóp ǵana oqıw orınlarındaǵı kemshilikler ushırasıp atırǵanlıǵı ayıldı. Bunda birinshiden, jumısta ushırasatuǵın arzagóylerdiń durıs pa ya qáte me? Olardıń is-háreketi kórinse, ekinshiden tálim-tárbiya orayında jiberilip atırǵan kemshiliklerdiń beti ashıldı.

Máselen, Jámaát penen til tabısıp islew sonshama qıyın ba! Jumıs baslaǵanına kóp waqıt balmay-aq jámaátti ózine qarsı qoyıp alǵansań-dedi sorawlı názer menen. - Keshiresiz Sapar Nazarov. Eki, úsh arzagóydi pútkil jámaát pe qaydan bileseń. - Kimlerdiń jazatuǵının bilemen. Kóp bolıw ushın ayırım erkine kúshi jetpeytuǵınlardı úgitlep qosqan bolıwı múmkin. Jeme-jemege kelgende olar da ǵápten tayıp turatuǵınlıǵı belgili... - Kóz ashılıq qılıp atırsız ǵoy... Bul dialogta jas direktordıń kúyip-janıp islese de, ústinen ayırım qızǵanshaqlar tárepinen arza kelip túsiwi kimdi bolsa da oylandıradı. Jazıwshı bul psixologiyalıq halattı sheberlik penen jazǵanlıǵı kórinip tur. Hákim jas jigittiń kúyinip sóylegenine kúlkisi kelip, ózin zorǵa uslawı, Dosimov obrazındaǵı haqıyqatlıq belgileri, jan kúerlik penen jumıs islewı, múmkinshiligi bolǵanınsha ádil bolıwǵa háreket etiwı tásirli súwretlengen. Onıń sózi arqalı sol mektep jámaátiniń arasında jaǵımpaz, eki júzli insandardıń bir bolıwı, sol arqalı abıray arttırıwshı basshılardıń is-háreketi, olar óz balaların shaxmat jarısına, pán olimpiadasına, ǵá gúreske qosa ma, al talantlı balalar sırtta qalıp qoyıwı aytıp ótıledi. Solay etip hákim direktordıń ayırım máselelerine qosılǵısı kelgenligi seziledi.

Dóretpeniń baslı qaharmanı hákim obrazı ádewir jetiliskeni kórinedi. Onıń aralaspaǵan jeri joq. Jumıs babı menen ǵá oqıw orınlarındaǵı kemshiliklerdi kóriwi, ǵá medicinalıq tarawdaǵı ushırasıp atırǵan kóp kemshiliklerdi kóriwi bulardıń barlıǵı shıǵarmada isenimli súwretlegen. Soǵan qaramastan adamlar menen ushırasqandaǵı waqıyalap ádewir sátli shıqqanlıǵı kórinedi. Máselen, «Baǵanadan beri hádiyseni hákimniń qasında kórip kiyatırǵan aq saqallar keńesiniń baslıǵı Perdebay Jumatov:

- Ara-tura onday-onday bolıp turadı, -dedi.

- Bolıp turadı nesi dep tańlandı hákim.

- Áne, miliciya da keldi ajratıp jiberedi. Ya shara kóredi. Nızamlı sheshe berer. Oǵan itibar bermey-aq qoyıń, Sapar Nazarovich. - Itibar bermeytuǵın nárese me sol. Masqarashılıǵın aytsań. Hayallar kóshede julısadı degen sumlıq ǵoy, masqarashılıq. Adamlarǵa ne bolǵan. Ne qusap baratır... » bul dialogta hákim menen Perdebay Jumatovtıń sóylegen sózleri ádewir turmıs haqıyqatlıǵına jaqın keledi. Solay etip, B.Ernazarov prozasınıń tematikası hám ideyası bir syujetlik baǵdardaǵı waqıyalarǵa qurılǵanı kórinedi. Bul jazıwshınıń sheberligi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. Ернараров Б. Таң атқанда. (Повестлер). Нөкис, «Қарақалпақстан». 2015

2. Юсупов К.А. «Шырашылар» романының көркем психологизми. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис, 2006. 6-саны, 112-115.
3. Юсупов К.А. Ишки монолог ҳәм шеберлик. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис 2008. 1-саны, 113-116 бб.
4. Юсупов К.А. Қарақалпақ прозасында миллий психологияның сәўлелениўи. /«Түркий филологияның әҳмийетли мәселелери» атамасындағы халықаралық илимий-теориялық конференция материаллар топламы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2021, 113-118-бб.
5. Юсупов К.А. Ш.Сейтов прозасын таллаў усыллары. (Методикалық қолланба). – Нөкис, «Miraziz Nukus», 2017. – 4 б.т. – 64 бет.
6. Yusupov K.A., Yusupov I.K. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda innovaciyalıq-pedagogikalıq texnologiyalar. Oqıw qollanba. – Tashkent: METODIST NASHRIYOTI, 2023. – 120 b
6. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын сабақтан тыс жұмыслар арқалы үйрениўдиң илимий методикалық мәселелери. (Методикалық қолланба). – Нөкис, «Miraziz Nukus», 2018. – 5 б.т. – 80 б.
7. Юсупов К.А. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 21 б.т. – 336 б.
8. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Монография. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2019. – 7 б.т. – 112 б.
9. Юсупов К.А. Академик лицейларда қарақалпақ адабиётини ўқитиш методикаси (педагогика фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати). – Нөкис, «Miraziz Nukus», 2021. – 4 б.т – 66 бет.
10. Юсупов К.А. Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası. Oqıw qollanba. – Tashkent: Yosh avlod matbaa, 2021. – 23,75 б.т. – 380 б.
11. Юсупов К.А. Qánigelik hám pedagogikalıq ámeliyat. Oqıw qollanba.– Nókis: Ilimpaz, 2021. – 3.75 б.т. – 60 б.
12. Yuspov KA Arnawlı pánlerdi oqıtıw metodikası. sabaqlıq. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2022. – 19 б.т. – 304 б.
13. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyaları. Oqıw qollanba. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2022. – 9.3 б.т. – 144 б.
14. Konis A. Yusupov. Studying Forms of Teaching Karakalpak Poetry at Academic Lyceums. Eastern European Scientific Journal. Germany. Ausgabe, 3-2018. 72-75.
15. Konis A. Yusupov. Studying Karakalpak Poetry in Academic Lyceums by Various Methods in Class. Eastern European Scientific Journal. (ISSN 2199-7977). Germany. 1-2019. 83-85.
16. Yusupov K.A. Scientific and theoretical foundations of teaching Karakalpak literature at academic lyceums // Journal of Critical Reviews. (ISSN 2394-5125). –

Vol 7, Issue 7, 2020. – №1. – P.P. 349-354 (<https://www.scopus.com/sourceid/21100920227>).

17. Yusupov K.A. Akademik litseylarda qoraqalpoq adabiyoti // Til va adabiyot ta'limi. – Тошкент, 2020. – №6. – Б. 40-41 (13.00.00. №8).

18. Yusupov K.A. Methods of teaching literary material at academic lyceums according to the program // Academicia. An International Multidisciplinary Research Journal (India). (ISSN: 2249-7137). – Vol. 10 Issue 5, 2020. – P.P. 1628-1634 (Impact Factor: SJIF 2020= 7,13).

